

התנערי מעפר קומי

הרב יאיר קאהן

א. ט"ו באב מאי היא?

מסכת תענית חותמת בדיון מפורסם בנוגע לט"ו באב ויום הכיפורים. "אמר רבן שמעון בן גמליאל לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכיפורים שבהן בנות ירושלים היו יוצאות..."¹. "בשלמא יום הכיפורים משום דאית בהו סליחה ומחילה, יום שניתנו בו לוחות האחרונות, אלא ט"ו באב מאי היא?...".² בהמשך הסוגיה מובאות שש הצעות לסיבת השמחה בט"ו באב:

1. יום שהותרו השבטים לבוא זה בזה.
2. יום שהותר שבט בנימין לבוא בקהל.
3. יום שכלו בו מתי מדבר.
4. יום שביטל הושע בן אלה פרוסדיות שהושיב ירבעם בן נבט על הדרכים שלא יעלו ישראל לרגל.
5. יום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה.
6. יום שפסקו מלכרות עצים למערכה.

הצעות אלו מאוד מגוונות, ויוצרות תפיסות שונות לחלוטין בהבנת ט"ו באב. יש המתמקדות בעניין אחדות ישראל, כאשר אחרות מציינות ביטול גזירות קשות. ההצעה האחרונה, היחידה שמקורה בברייתא, דנה בנושא איכות הסביבה. יש לחפש נקודה המאחדת סיבות אלו, ויוצרת מאפיין מסוים ומוגדר. כמו כן יש להבין את הקשר בין יום הכיפורים לט"ו באב. ברצוני לפרוש את היריעה כדי לנסות לעמוד על יסוד דברים אלו מתוך הקשר יותר רחב.

1 דף כו עמוד ב.

2 דף ל עמוד ב.

ב. שאני תשעה באב הואיל והוכפלו בו הצרות

הגמרא בראש השנה³ המתייחסת לארבע תעניות החורבן, דנה בנבואת זכריה:

‘כה אמר ה’ צב-אות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה קרי להו צום וקרי להו ששון ושמחה... בזמן שיש שלום יהיו לששון ושמחה יש גזרת המלכות צום אין גזרת המלכות ואין שלום רצו מתענין רצו אין מתענין.

הגמרא שם מסיקה שבתקופה שאין שלום ואין גזרה אף על פי ששאר הצומות תלויות ברצון, יש חיוב לצום בתשעה באב, “שאני ט’ באב הואיל והוכפלו בו הצרות”. הראשונים הקשו שגם בי”ז בתמוז הוכפלו בו הצרות שהרי “חמישה דברים אירעו את אבותינו בשבעה עשר בתמוז וחמשה דברים בתשעה באב”.

יש ראשונים שתירצו שט’ באב שונה מפני שאותה צרה (חורבן הבית) ארעה בו פעמיים⁴ אבל אי אפשר לקבל חילוק זה לפי שיטת הירושלמי⁵ שגם בבית הראשון הובקעה העיר בי”ז בתמוז. גם שיטת הרמב”ם⁶ שהגדירה את תקופת בית שני כזמן שאין בו שלום ואין בו גזרה אינה יכולה לקבל תירוץ זה. הרי בתקופת בית שני טרם הוכפלה הצרה.

ראשונים אחרים הסבירו שייחודיות ט’ באב נעוצה בחומרת אסון חורבן הבית, ולא בכמות או כפילות הדברים שאירעו בו. הרי ברור לכל שאסון ברמת חורבן חמור בהרבה מהבקעת העיר. מכל מקום נראה שטמונה פה הבחנה בסיסית ועקרונית בין צרה לגזירה.

ג. צרה - גזירה

מלבד המצווה להתפלל בכל יום, יש חיוב תפילה ייחודי בעת צרה. כך פתח הרמב”ם את הלכות תעניות:

3 דף יד עמוד ב.

4 תלמוד בבלי תענית, דף כו עמוד א.

5 עיין תוספות ראש השנה, ד”ה הואיל.

6 תענית פרק ד הלכה ה.

7 עיין פירוש המשניות על המשנה בראש השנה, וכן ב’דף קשר - עלון ישיבת הר עציון גיליון

473.

מצות עשה מן התורה לזעוק ולהריע בחצוצרות על כל צרה שתבא על הצבור, שנאמר 'על הצר הצורר אתכם והרעותם בחצוצרות', כלומר כל דבר שייצר לכם כגון בצורת דבר וארבה וכיוצא בהן זעקו עליהן והריעו.

לפיכך, הפסוק אינו מחייב תרועה בחצוצרות גרידא, אלא תפילה וצעקה. אפילו הבר-פלוגתא של הרמב"ם בעניין מקור חיוב תפילה מודה במקצת בנוגע לחיוב דאורייתא להתפלל בעת צרה. כלשון הרמב"ן:

ואם אולי יהיה מדרשם בתפלה עיקר מן התורה... ונאמר שהיא מצווה לעת הצרות... (השגותיו לספר המצוות מצוות עשה ה)

יסוד חיוב צעקה בעת צרה הוא חובת התשובה. ישנו חיוב מיוחד של תשובה בעת צרה ככתוב⁸ "בצר לך ומצאוך ... ושבת עד ה' אלקיך". הרמב"ם מסביר:

ודבר זה מדרכי התשובה הוא שבזמן שתבוא צרה ויזעקו עליה ויריעו ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להן... וזה הוא שיגרום להסיר הצרה מעליהם. אבל אם לא יזעקו ולא יריעו אלא יאמרו זה ממנהג העולם אירע לנו וצרה זו נקרה נקרית הרי זו דרך אכזריות וגורמת להם להדבק במעשיהם הרעים ותוסיף הצרה צרות אחרות הוא שכתוב בתורה והלכתם עמי קרי גם אני אלך עמכם בחמת קרי כלומר כשאביא עליכם צרה כדי שתשובו אם תאמרו שהיא קרי אוסיף לכם חמת אותה קרי. (שם)

החובה מדאורייתא של צעקה ותשובה בעת צרה מתבטאת מדברי סופרים בדיני תענית. "ומדברי סופרים להתענות על כל צרה שתבוא על הציבור עד שירוחמו מן השמים" (המשך דברי הרמב"ם) ומה שעומד במרכז חיובים אלו היא השגחת ה' המתעניינת בכנסת ישראל ואשר דופקת על דלתות לבותיהן בקריאה "שובו בנים שובבים". ממילא חיוב צעקה ותענית בעת צרה, מבוססת על ההנחה שעל ידי תשובה עמוקה ואמיתית הצרה תחלוף.

בניגוד לצרה, גזירה אינה חולפת. אין היא מבטאת השגחת ה', אלא ריחוק השכינה והסתר פנים ח"ו.

8 דברים ד, פס' ל; ועיין 'קול דודי דופק' לגרי"ד סולובייצ'יק, הערה 3.

ואמר ר' אלעזר מיום שחרב בית המקדש נפסקה חומת ברזל בין ישראל
לאביהם שבשמים

ואמר ר' אלעזר מיום שחרב בית המקדש ננעלו שערי תפילה

(תלמוד בבלי ברכות, לב ב)

התגובה לגזירה אינה תפילה, אלא אבלות וצידוק הדין.

י"ז בתמוז על אף חמשת הדברים שאירעו בו, מוגדר כיום צרה. אמנם בי"ז בתמוז
נשתברו הלוחות, אבל אחרי תפילת משה רבינו ותשובת עם ישראל, זכינו ללוחות
שניים. בי"ז בתמוז אכן הובקעה העיר, האויבים עמדו בפתח, ועת צרה היתה
ליעקב. אבל רק בתשעה באב נגזרה הגזרה המרה. בתשעה באב נגזר על אבותינו
שלא יכנסו לארץ ולמרות הפצרות משה רבינו, הניסיונות להעביר את רוע הגזרה
הסתיימו בכישלון.

בשאר הצומות יש קיום מיוחד של תפילות ותחנונים. במרכז הסליחות ובקריאת
התורה של תעניות עומדת תפילתו של משה רבינו בעקבות חטא העגל - י"ג מידות
הרחמים. בתשעה באב לעומתם, שנקבע כיום בכי לדורות, אנו יושבים על הקרקע,
קוראים איכה ואומרים קינות, ובקריאת התורה אנו קוראים ומפטירים על החורבן.
החילוק בין ט' באב לשאר תעניות מוגדר היטב על ידי רבנו דוד:

דכולי עלמא מודו דתשעה באב אין בו תפלת נעילה ולא עשרים וארבע
(ברכות) מפני שלא הוקבע לתפלה אלא לאבל

(חידושי רבנו דוד, פסחים דף נד ד"ה והאמר שמואל,

ומקור הדברים בירושלמי רה"ש פ"ג ה"ד)

כמו כן בתשעה באב אין אומרים תתקבל בקדיש⁹, ואין הש"ץ אומר 'עננו' בתפילת
שחרית¹⁰. מו"ר הגרי"ד סולובייציק זצ"ל הסביר שרק בשאר צומות יש קיום מיוחד
של תפילה בעת צרה כפי שראינו לעיל, אבל בתשעה באב "גם כי אזעק ואשוע
שתם תפילתי"¹¹. א"כ אף על פי שיש לתשעה באב דין תענית, מכל מקום הוא שונה
לחלוטין באופיו ותכליתו מתענית ציבור רגילה.

9 שולחן ערוך או"ח, סי' תקנ"ט סעיף ד', וע"ש בביאור הגר"א.

10 ט"ז, או"ח תקנ"ז ס"ק ב' וע"ש בדגול מרבבה.

11 איכה ג, ח; ועיין ברכות דף לב עמוד ב.

גם בנוגע לאיסורים, שונה ט' באב משאר הצומות. מצד אחד, יש בו איסורי תענית דוגמת יום הכיפורים (עיין בפסחים דף נד: "אין בין תשעה באב ליום הכיפורים אלא..."). אבל מאידך, איסורים אלו מבטאים את האבלות של תשעה באב ולא את החיוב של תפילה ותשובה¹². "ת"ר כל מצוות הנוהגות באבל נוהגות בט' באב אסור באכילה ובשתיה ובסיכה ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה..." (תענית דף ל.). לאור הנ"ל יש לחזור לסוגיה בראש השנה "שאני תשעה באב הואיל והוכפלו בו הצרות". לפי ההבחנה היסודית הקיימת בין צרה לגזרה, אפשר להסביר שלא מדובר כלל בהוספה כמותית של צרות בתשעה באב יותר מאשר בכל צום אחר. לא מדובר בצרה אלא בגזרה. אם כן התענית אינה מפאת חיוב תפילה ותשובה כדי שהצרה תחלוף, אלא יום בכי ואבלות עקב הגזרה המרה.

ד. יום שכלו בו מתי מדבר

לגבי איסורי אבלות בתשעה באב, אנו מוצאים קולות מסויימות אחרי חצות. אף בנוגע לדיני תפילה יש הבדלים בין לפני חצות לאחריה. הרי אומרים 'תתקבל' בקדיש אחרי חצות, וגם מתפללים 'עננו'. אחרי חצות חוזרים לקריאת התורה הרגילה של תעניות: 'ויחל' עם י"ג מידות של רחמים, ומפטירים 'דרשו ה' בהמצאו'. ויש צורך לדון במעבר הזה. איך אנחנו מעיזים לשוב ולהתפלל בתשעה באב, הרי שתם תפילתי? איך אפשר לרכך את האבלות, הרי כבר נגזרה הגזרה? איך ניתן להתקדם מהייאוש המוחלט והנורא של הסתר הפנים?

נראה ששאלות אלו הטרידו את אבותינו במדבר. אחרי גזרת המרגלים אמנם לא ידעו איך אפשר להמשיך. במשך שלושים ושמונה שנים בני ישראל נדדו במדבר מתוך תחושה עמוקה של יאוש מוחלט ללא תקווה וללא עתיד. חז"ל מתארים את מצבם הטרגי והנואש בתלמוד הירושלמי בסוף מסכת תענית:

וא"ר לוי בכל ערב ט"ב היה משה מוציא כרוז בכל המחנה ואומר צאו לחפר צאו לחפר והיו יוצאין וחופרין להן קברות וישנים ובשחר היו עומדין ומוצאין עצמן חסירים ט"ו אלף ופרוטרוט ובשנה האחרונה עשו כן ועמדו ומצאו עצמן שלימים אמרו דילמא דטעינן בחושבנא וכן ביי ובי"א ובי"ב ובי"ג ובי"ד ובט"ו כיון דאשלם זיהרא אמרו דומה שביטל ה'

12 הגרי"ז בחיבורו כבר דן בהרחבה בכפילות הזאת.

אותה הגזירה קשה מעלינו ועשו יו"ט.

בצורה דרשנית אופיינית זו, תיארו חז"ל את בני ישראל במדבר כחיים בצל גזרת המרגלים. עם שלם חופרים קברותיהם ומחכים שיבוא יומם. גם בשנת הארבעים, אחרי שכבר מתו כל פקודי משה ואהרון שוב חפרו את קברותיהם¹³. אף אחרי שכולם קמו, חזרו למחרת לקבריהם.

רק בט"ו באב, כאשר התמלאה הלבנה, הבינו עם ישראל שגם 'גזרות' חולפות. למרות הגזרה יש עתיד, למרות האסון יש תקווה. נראה אם כן שט"ו באב מציין את כח ההתחדשות הטמון בכנסת ישראל. בט"ו באב גילינו את היכולת לקום בבוקר מתוך קבר הגזרה כדי למלא את תפקידינו. אכן נגזרה גזרה. עד ט"ו באב המשיכו בני ישראל לישון בקברותיהם. בט"ו באב גילו שהגזרה היתה רק זמנית וכבר חלפה. בט"ו באב אזרו את הכח להתחדש ולהמשיך.

לפי הבבלי החשיבות של יום שכלו בו מתי מדבר לא היה בגילוי ביטול הגזירה, אלא בחזרת הדיבור למשה. חטא המרגלים הביא בעקבותיו ריחוק שכינה והסתר פנים. במשך שלושים ושמונה השנים במדבר לא היה דיבור עם משה. בט"ו באב החזיר ה' עטרה ליושנה, על ידי ביטוי מחודש של השגחה וברית. בט"ו באב כנסת ישראל הבינה שכוחה להתחדש קשור בנצחיות הברית בינה לה'.

הן לפי הבבלי והן לפי הירושלמי, יום שכלו בו מתי מדבר מציין את סיום הגזרה של תשעה באב. כך גם לשיטת האומרים שט"ו באב הוא היום שניתנו הרוגי ביתר לקבורה. אחרי גזרת החורבן, ולמרות שלא היתה אפשרות בזמן מרד בר כוכבא לבטל הגזרה, מכל מקום חסדי ה' לא תמו והרוגי ביתר לא הסריחו ובסופו של דבר ניתנו לקבורה. גם בחושך הגלות ראו והכירו שנצח ישראל לא ישקר.

כוח ההתחדשות של כנסת ישראל איפשר את איחוי הקרע בעם אחרי מחלוקות קשות. אחרי המלחמה הנוראה נגד בנימין בגבעה, דווקא בט"ו באב שקטו הרוחות הסוערות. דווקא בט"ו באב מצא עם ישראל את הכוח לחזור ולהתאחד והותר שבט בנימין לבוא בקהל. דווקא בט"ו באב ביטל הושע בן אלה את הגזרה המפלגת של ירבעם בן נבט. דווקא בט"ו באב שוב הותר לכל עם ישראל לעלות למקדש בירושלים.

המאפיין והמאחד של הדברים שאירעו בט"ו באב, הוא השמחה בנצחיותה של כנסת ישראל. נצחיות זו מקורה בברית, ובאה לידי ביטוי חריף במיוחד לאחר גזרות

13 עיין תוס' בבא-בתרא קכא עמוד א.

קשות או בעקבות מחלוקות חריפות. בשני מקרים אלו עתידה של כנסת ישראל עומד בסכנה. ט"ו באב מבטא את היכולת להתחדש ולחזור לחיים נורמליים באותם מצבים שעלולים להביא אובדן לעם אחר. דוקא בט"ו באב הותר הדור שזכה להכנס לארץ לבוא זה בזה, ולחזור למסלול של חיים נורמלים.

גם עונת ט"ו באב משקפת רעיון זה. הקיץ חם ויבש, השמש מחוץ לנרתיקה ויוקדת באכזריות על פני האדמה, עברה עונת הגשמים, שבה ההשגחה מורגשת במלוא עוזה. הגיעה עונת השרב, "יבש חציר נבל ציץ". אין רוחות ואין גשמים, אין קול ואין עונה, יש ריחוק שכינה והסתר פנים. האם יש תקווה? האם גזרה זו תתבטל? פתאום בא ט"ו באב, ושוב יש לחות באוויר. הירוק יחזור לשדות. תשש כוחה של חמה, והקיץ היבש נשבר. "רבי אליעזר הגדול אומר מחמשה עשר באב ואילך תשש כחה של חמה ולא היו כורתין עצים למערכה לפי שאינן יבשין"¹⁴.

המסר של ט"ו באב הוא הפיכת גזרה לצרה, ואבלות לתפילה. הסתר הפנים הוא למראית עין בלבד. תמיד עיני ה' א-להיך בה מראשית השנה עד אחרית השנה. אחרי חצות בתשעה באב, מתוך הייאוש הנורא, צצים ניצני תקווה. הגזרה אמנם איומה, אבל היא תחלוף, ונצח ישראל לא ישקר. אפשר שוב להתפלל 'עננו ה' עננו', 'והיה טרם יקראו ואני אענה', 'תתקבל צלותהון ובעותהון דכל בית ישראל'. אפשר שוב לקרוא י"ג מידות של רחמים וברית כרותה שאינן חוזרות ריקם. אפשר שוב להכריז 'דרשו ה' בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב'.

נקודה זו, היא המקשרת את ט"ו באב ליום הכיפורים. שמחת יום הכיפורים המתוארת במשנה, אינה שמחת קבלת התורה, אלא 'יום סליחה ומחילה יום שניתנו בו לוחות אחרונות'. צרת שבירת הלוחות של י"ז בתמוז חלפה ביום הכיפורים. בעקבות תפילת משה ותשובת כנסת ישראל הברית לא הופרה ועם ישראל קיבל את הלוחות השניים. במקביל, ט"ו באב שכלו בו מתי מדבר, מציין את כוח ההתחדשות של כנסת ישראל, אשר מאפשר המשך לאחר גזרת המרגלים.

מנקודת המבט של ט"ו באב ויום הכיפורים ניתן להסתכל בדרך כללית יותר ואמיתית יותר על אופי כנסת ישראל וייעודה. אפשר להתעלות מעל המציאות, ולהציץ אל עבר הברית הקובעת את ייחודיותה ונצחיותה של כנסת ישראל. בימים טובים אלה עם ישראל נוהג בהתאם:

לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיוה"כ שבהן בנות

14 תלמוד בבלי תענית, דף ל עמוד א.

ישראל יוצאות בכלי לבן שאולין... יוצאות וחולות בכרמים... צאינה
וראינה בנות ציון במלך שלמה בעטרה שעטרה לו אמו ביום חתונתו
וביום שמחת לבו ביום חתונתו זה מתן תורה וביום שמחת לבו זה בנין
בית המקדש שיבנה במהרה בימינו.